KIPÇAKLARIN DİLİ

Yrd. Doç. Dr. Can ÖZGÜR
Osmangazi Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi / Türkiye
Alıntı Kaynağı: Türkler, Cilt: 3 Sayfa: 692-698

Giriş

On birinci yüzyıldan XV. yüzyıla kadar Güney Rusya bozkırları, Volga Nehri'nin aşağı yatağından başlayarak Don ve Dnyeper ırmakları arasına yayılan saha İslamî kaynaklarda Deşti Kıpçak adı ile ifade edilmiştir. Kıpçak kelimesi yerine (sarışın ve sarı saçlı) anlamında Rus belgelerinde polovets, Bizans kroniklerinde kuman veya koman kelimesi kullanılmıştır.1

Konuyla ilgili olarak Omeljan Pritsak'ın yazdığı makalede ise şu ilave isimler geçmektedir: Macar kaynaklarında ve birkaç Arapça coğrafya kitabında Kun, bremenli Adam'ın XI. yüzyıla ait Lâtince eserinde palladi, XIII. yüzyıl Orta Almanca ve Latince metinlerde görülen valwen, Urfalı Matthaios'un XII. yüzyıldan kalmış Ermenice kitabında bahsettiği xarteşk. Pristak bu kelimelerin komşuluk ilişkilerinden sonra yapılan birebir tercüme olabileceğini belirtmekte ve kıpçak, kuman, kun adlarını Eski Türkçe kobı (>kovı) "boşluk, düzlük" sözüyle birleştirmektedir.2

Kıpçakların dili, Türk şivelerinin sınıflandırılması üzerine yapılan denemelerde Samoyloviç'in tasnifine göre:

III. TavGrubu (KıpçakKuzeybatı): 1. z (tokuz), 2. y<d (ayak<adak), 3. bol, 4.v<E (tav<taE), 5.<E (tavlı<taElıE), 6.Ean (kalEan) şeklinde gösterilmiştir. Bu gruba eskilerden; Kıpçakça yani "Eski Kıpçak Türkçesi" ile bugünkülerden; Altay, Teleüt, Kumandı, Kırgız, Kumuk, Karaçay, Balkar, Tobol, Baraba, İç Rusya şiveleri, Mişer, Başkırt, Kırım (güney sahili dışında), Karaim, Nogay, Kazak girmektedir.3

Günümüzde birçok kollara ayrılan çağdaş Kıpçak Türk şivelerinin temelini oluşturan Eski Kıpçakların dili; Güney Rusya'da, Kırım'da ve Orta Asya'nın batı bölgelerinde yaşayan göçebe Türklerin, bunun yanında Mısır ve Suriye'deki Memlûk Devleti'nin (12501517) yönetici sınıfı ile Ukrayna'da yaşayan Türkleşmiş Ermeniler tarafından kullanılan Türkçeyi tanımlamaktadır.4

Orta dönem Türkçesinin batı kolunu oluşturan bu dönem 1317. yüzyılları kapsamaktadır.

Tarihi Kıpçak Türkçesi, işte bu farklı kaynak, zaman ve muhitlere göre üç grup altında toplanıp incelenmektedir.5

1. Bozkır Kıpçakçası (Kumanca)
2. Memlûk Kıpçakçası
3. Ermeni Kıpakçası

1. Bozkır Kıpçakçası (Kumanca)6

1.1. Codex Cumanicus

Bozkır Kıpçaklarından elimizde yalnız Hıristiyan bir çevrede yabancılar tarafından yazılmış olduğu tahmin edilen bir sözlük ve derleme mahiyetindeki Codex Cumanicus (kısaltılmış şekli CC) adlı bir kitap bulunmaktadır. Bu eser, Kıpçak grubu Türk şivelerinin şimdiye kadar elimize geçen en eski örneğidir. Şair ve kitap toplama meraklısı Petrarca tarafından Antonius von Finale adlı bir şahıstan alınmıştır ve 1362 yılında Venedik Cumhuriyeti'ne hediye edilmiştir. Bilinen tek nüshası Venedik'in Saint Marcus Kütüphanesi'nde saklanmaktadır.7 Kütüphane kayıt numarası "Cod. Marc. Lat. DXLIX" şeklindedir.

CC'nin yazıldığı yer ve tarih kesin olarak bilinmemektedir. Bu konuda sahanın uzmanları tarafından birçok farklı ve değişik görüş söylenmiştir. Eserin birinci defteri (İtalyan Bölümü) üzerinde 1303 tarihini gösteren bir kayıt vardır. Adından da anlaşılacağı gibi Codex çeşitli ellerden çıkmış yazıların toplamı olup, birbirinden ayrı fakat sonradan bir cilt hâline getirilen iki defterden oluşmuştur. Birinci defter içindeki Lâtince sözlükteki bazı hatalardan ve İtalyanca eklemelerden yola çıkılarak İtalyan Bölümü, ikinci defter ise daha çok içindeki muhtevaya dayanarak Alman Bölümü olarak adlandırılmıştır.

1.1.1. İtalyan Bölümü

Lâtince bir girişle başlamaktadır. Bu bölüm 55 yapraktır. Kendi içinde iki alt bölüme ayrılmaktadır. Birinci alt bölüm; gramerimsi bir yapıda, Lâtince göz önünde tutularak düzenlenmiş, alfabetik sırada bir sözlüktür. Lâtin, Fars ve Kuman dillerinde üç paralel sütun olarak yapılan bu ilk sözlükte; çekimli şekillerinden örneklerle birlikte fiiller, yine aynı şekilde isimler, sıfatlar, zamirler, zarflar yer almaktadır. Burada aşağı yukarı 1560 kelime vardır. İkinci alt bölüm ise, kelimelerin anlam çeşidine göre gruplar hâlinde düzenlenmiş bir sözlüktür. Kelimeler grubun anlam çeşidine göre din, insan davranışları, ticarî hayat, devlet idaresi, meslek isimleri gibi başlıklar altında toplanmıştır. Bu alt bölümde 1120 civarında kelime bulunmaktadır. Her iki alt bölümde yer alan 2680 kelimenin yaklaşık 200'ü Fars diline ve Kumancaya tercüme edilmemiştir.

1.1.2. Alman Bölümü

Bu bölümün başında KıpçakçaLatince ve KıpçakçaAlmanca sözlük vardır. Ayrıca Latinceden tercüme edilmiş Hıristiyanlığa ait Kıpçakça metinler, ilahiler ile 47 adet Kıpçak bilmeceyi içine almaktadır. CC'nin Alman bölümünde Farsça tercüme ve sözlüğe yer verilmemiştir. Bölümün içinde bir miktar Kıpçakçaya ait dil kuralları ve eklemeler de bulunmaktadır. 27 yapraktan oluşmuştur. İtalyan bölümüne nazaran Kıpçakçaya ait daha çok orjinal unsur taşımaktadır.

Codex Cumanicus'un bu iki bölümü üzerine bugüne kadar önemli çalışmalar yapılmıştır.8

Eserde ele alınan Türk şivesi, Latince sözlerde Komanca olarak belirtilmiştir. Kıpçak kelimesi eserde sadece memleket ismi olarak geçmektedir. Eserin dili Türkçe metinde Tatarçe ve Tatar Til şeklinde adlandırılmıştır.

Eserin dil yönünden taşıdığı asıl büyük önem, CC'nin Lâtin harfleriyle yazılmış olması ve bu bakımdan gerek Kıpçakçanın gerek Orta Türkçenin diğer sahaları ile Eski Türkçe'nin fonetik yönden tespitinde kaynak oluşturmasıdır.

CC'nin her iki bölümünde imlâ düzensiz olup farklılıklar göstermektedir. Sonradan biraraya getirilmiş iki bölümden oluşmuştur. Bundan dolayı, İtalyan ve Alman bölümleri arasında bir takım ses ayrılıkları görülmektedir.

bitik (İtalyan Bölümü) = bitiv (Alman Bölümü)

berkit(İtalyan Bölümü) = berk et(Alman Bölümü)

thdak (İtalyan Bölümü) = totak (Alman Bölümü)

Yabancı kelimelerde:

babaz (İtalyan Bölümü) = papaz (Alman Bölümü)

oroz (İtalyan Bölümü) = roz (Alman Bölümü)

şakar (İtalyan Bölümü) = şeker (Alman Bölümü) gibi karşılıklı olarak farklılaşan örneklerin yanı sıra k>h değişmesi Alman Bölümü'nde daha fazla görülmektedir. Farklılıklar aslında aynı ağız içindeki çeşitli zamanlardaki gelişme evrelerini gösteren örnekler olarak açıklanmaktadır. Küyegüköyöv, igneine gibi.

Bu bilgilerin yanında CC'de görülen önemli gramer özelliklerini şöyle sıralayabiliriz:

1. Uzun ünlü taşıyan örneklerin görülmesi. Toodak~thdak~totak "dudak" aai~#y "ay" gibi.

2. Kapalı e taşıyan veya taşımayan örnekler. İki şekli ile: eşit~işit, ber~bir.

3. d>y değişmesi. edgü> eygi "iyi", kadgu>kaygı "kaygı", küdegü>küyöv "güvey".

4. g düşmesi. adıE>ayu "ayı", arıE>arı "temiz", bodaE>boya "boya", tirig>tiri "diri".

5. ıg>ov, uv, u; ig>öv, üv, ü değişmesi. açıg>açuv "acı ızdırap". bitig>bitü "yazı". tirig>tiröv "hayat".

6. agu>av, ov, uv; egü>öv, üv değişmesi. buzagu>buzav, buzov "buzağı". küdegü>küyöv "güvey" gibi.

2. Memlûk Kıpçakçası

Mısır ve Suriye'de, 12501517 tarihleri arasında hüküm süren Memlûk Devletinin yönetici, asker sınıfının konuştuğu yazdığı Türk şivesine Memlûk Kıpçakçası adı verilmektedir. Aslında bu devleti kuran Türkler; Kafkasya Altınordu ve Harezm'den Orta Doğu'ya satın alınıp getirilen kölelerdi. Belli bir askerlik eğitimi neticesinde paralı asker olarak Arapların emrinde görev yapıyorlardı. Daha sonra, çoğunluğu Kıpçak kökenli olan bu köleler Eyyubî devletini yıkıp iktidarı ele geçirmişler ve Arap kaynaklarında "EdDevletü't Türkiyye" adıyla anılan kendi devletlerini kurmuşlardır.

Eski Kıpçak Türkçesine ait bugün elimizde bulunan eserlerin büyük bir çoğunluğu Memlûkler döneminde kaleme alınmıştır. Bu devirde Memlûk sultan ve emirleri Türkçe eserler yazılmasını teşvik etmişler ve bölgede Türkçenin önem kazanmasında etkili olmuşlardır.

Memlûk Kıpçakçasıyla yazılmış olan eserler dil bakımdan tam bir benzerlik göstermezler. Kıpçakça dil özellikleri ile Oğuzca (Türkmence) ve Harezm Türk yazı dilleri özellikleri eserlerde az veya çok, karışık şekilde bir arada görülebilmektedir.

Bunun sebebi bölgeye Kıpçakların yanında Oğuzların ve diğer küçük boyların yerleşmiş olmasıdır. Aynı zamanda, aydın kesiminden önemli kişilerin de geldiği Erzurum'lu Darir ve Saray'lı Seyf gibi yazarların eserlerinden anlaşılmaktadır.

Ayrıca Osmanlıların yükselmesiyle Anadolu ile Suriye ve Mısır arasında kültürel ve sosyal ilişkiler gittikçe artmıştır. Buna bağlı olarak bölgedeki dil büyük ölçüde Oğuzlaşmış (Türkmenceleşmiş) bir duruma gelmiştir.

T. Halasi Kun, MemlûkKıpçak eserlerinde kullanılan dili üç grupta ele almaktadır.

1. Asıl Memlûk Kıpçakçası,

2. Asıl Oğuzca,

3. OğuzKıpçak karışımı bir dil.9

Eckmann da Memlûk Kıpçakçasıyla yazılan eserleri üç grup altında incelemektedir.10

1. Asıl Memlûk Kıpçakçası: HarezmAltın Ordu yazı diline çok yakın olan bu dil, ondan şu özelliklerle ayrılır:

a. Kelime sonundakiE/g çoğu zaman düşer.

b. Yönelme hâli (datif) eki:Wa/ke veya Ea/ge, fakat üçüncü şahıs iyelik ekinden sonrana/ne'dir.

c. Ayrılma hâli (ablatif) eki: dan/den'dir (Harezm dın/din).

d. ermez/ermes yerine degül kullanılır.

2. OğuzKıpçak karışık diyalekti: İki alt gruba ayrılır.

a. Kıpçak öğelerinin daha çok olduğu grup.

b. Oğuzca, yani Anadolu Türkçesi öğelerinin daha çok olduğu grup. Bu karışık gruba giren metinlerde dille birlikte imlâ da değiştirilmiştir. Kıpçak imlâsındaki ng yerine ñ geçmiş ve ünlü harfleri de geniş ölçüde bırakılmıştır. Ayrıca Kıpçakça kelimelerin yerini çoğu zaman Anadolu Türkçesi kelimeleri almıştır.

3. Osmanlı Türkçesi, XV. yüzyılın ilk on yıllarından başlayarak aynı yüzyılın sonuna doğru Memlûk Kıpçakçası gittikçe Oğuzcalaşmış ve aynı yüzyılın sonlarına doğru OğuzKıpçak karması dil de bırakılmıştır. Sultan Kayıtbay, Muhammed b. Kayıtbay, Kansu Gavrî eserlerini bu dille yazmışlardır.

Dikkat edileceği gibi, Kun'un ikinci grupta "Asıl Oğuzca" dediği diyalekt ile Eckmann'ın üçüncü grupta "Osmanlıca" adlandırmaları aynı anlama gelmektedir.

2.1. Memlûk Kıpçakçası İle

Yazılmış Eserler

2.2. Sözlük ve Gramerler

2.2.1. Kit≈bü'İdr≈k li Lis≈ni'lEtr≈k (Kİ)

Araplara Türkçeyi öğretmek maksadı ile Arap dilcisi Ebû Hayyan tarafından yazılmıştır.11 Kİ, 20 Ramazan 712 (18 Aralık 1312)'de Kahire'de tamamlanmıştır. Eserin üç nüshası bulunmaktadır.

Biricisi ismini bilemediğimiz bir kişi tarafından 1335 tarihinde istinsah edilmiş olup İstanbul Bayezid Devlet Kütüphanesi'nin Veliyüddin Efendi Bölümü'nde 2896 numarada kayıtlıdır. Ahmet İbni Ş#fi'O tarafından H. 805 (1402)'de istinsah edilmiş olan ikinci nüshası İstanbul Üniversitesi Kütüphanesi, Arapça Yazmalar Kısmı'nda 3856 numarada kayıtlıdır. Kİ'nin 1402 tarihinde Ahmet alŞafO'O tarafından istinsah edilmiş üçüncü nüshası ise Kahire'de Dar alKutup Kütüphanesi'nde saklanmaktadır.

2.2.2. Kit≈bı MecmÀ'u

Tercumânı Türk« ve 'Acem« ve

Mo»ol« (Tercüman)

Eser, Konyalı Halil bin Muhammed bin Yusuf adlı bir kişi tarafından 27 Şaban 743 (25 Ocak 1343)'te tamanlanmış veya istinsah edilmiştir.12 Yazılış ve istinsah tarihi konusunda farklı görüşler vardır. Müellifi bilinmemektedir. Tercüman kelime çeşitlerine göre hazırlanmış bir sözlükgramer kitabıdır. Eserin bilinen tek nüshası Hollanda'nın Leiden Akademi Kütüphanesi'ndedir.

2.2.3. Et Tuhfetü'zZekiyye fı'lLu»ati't Türkiyye (TZ)

Yazarı bilinmeyen eser Türkçe ders kitabı olarak kullanılan gramer kitabı hüviyetindedir.13 Eserin içinde bulunan kayıttan H. 829 (1425) yılından önce yazıldığı tahmin edilmektedir. Gramer ve sözlük olarak iki kısımdır. Tek yazma nüshası İstanbul Bayezid Devlet Kütüphanesi Veliyüddin Efendi Bölümü'nde 3092 numarada bulunmaktadır.

2.2.4. Kit≈bu Bul»atü'l Muşt≈kf∆

Lü»≈ti'tTürk ve'lKıfçak (BM)

Eserin yazarı Türk asıllı Cemaleddin EbÑ Muhammed 'Abdullah etTürkî'dir.14 BM'nin H. 835 (1451) yılından önce yazıldığı tahmin edilmektedir. Memlûk Kıpçak sahasında yazılmış önemli bir sözlük kitaplarından biridir. Adından da anlaşıldığı gibi eser, Kıpçak ve Türk dilini öğretmek üzere kaleme alınmıştır. Tek nüshası Paris'te Bibliothéque Nationale'de Suppl. Turc No: 293 numarada kayıtlıdır.

2.2.5. ElKav≈n«lnü'lKülliye li …abti'lLü»ati't Türkiyye (KK)

Yazarı ve yazılış tarihi kesin olarak bilinmeyen bu eser sadece gramer şeklinde düzenlenmiştir.15 XV. yüzyılın başlarında Kahire'de yazıldığı tahmin edilmektedir.

Tek nüshası İstanbul Süleymaniye Kütüphanesi, Şehid Ali Paşa Bölümü 2659 numarada kayıtlıdır.

2.2.6. EdDurretü'l Mud«a fı'lLu»ati'tTürkiyye (DM)

Tek nüshası Floransa'daki Biblioteca Medicea Laurenziana Kütüphanesi'nde Orient 130 numarada kayıtlıdır.16 DM, MemlûkKıpçak sahasında yazılmış sözlük gramer kitapları arasında en son bulunan ve tanınan eserdir. Yazılış tarihi belli değildir.

Bu yukarıda verilen sözlük ve gramerler ile diğer bazı Kıpçakça eserlerden yararlanarak Arpad Berta Orta Kıpçakça eserlerde fiilden türetilmiş kelime yapımıyla ilgili bir çalışma ortaya koymuştur.17

2.3. Edebî Eser

2.3.1. Gülistan Tercümesi (Kit≈bı Gülist≈n bi'tTürk«)

Memlûk Kıpçakçasıyla yazılan eserler arasında edebî eser niteliğindeki tek kitaptır.18 Büyük İran şairi Sadî'nin Gülistan adlı eserinin Türkçeye yapılan ilk tercümesidir. Mütercimi Saraylı Seyf'dir. Dil özellikleri bakımından "Asıl Memlûk Kıpçakçası" grubuna girmektedir. Saraylı Seyf bu eseri 1 Şevval 793 (1 Eylül 1391) tarihinde bitirmiştir. Eserin tek yazma nüshası Hollanda'nın Leiden Akademisi Kütüphanesi'nde Or. 1553 numarada kayıtlıdır. Kitabın asıl Tercüme bölümü 355 sahife tutmaktadır.

2.4. Dinî Eserler

2.4.1. İrş≈dü'lMülÀk ve'sSelât«n

Fıkha ait konuları ihtiva eden bu eser melik ve sultanlara yol göstermek amacıyla Arapçadan satır altı olarak tercüme edilmiştir.19 "Asıl Memlûk Kıpçakçası" grubuna giren eserin tamamlanması H. 20 Şevval 789 (1387) tarihinde gerçekleşmiştir. Tek yazma nüshası İstanbul Süleymaniye Kütüphanesi Ayasofya Bölümü'nde 1016 numarada kayıtlıdır.

2.4.2 Kit≈b fN'l Fıkh

Eserin mütercimi, müstensihi ve istinsah yeri ile tarihi bilinmemektedir.20 Tek nüshası İstanbul Süleymaniye Kütüphanesi Ayasofya Bölümü'nde 1360 numarada kayıtlı bu eserin son tarafı eksiktir.

2.4.3. Kit≈b fN'l Fıkh bi'lLis≈ni't Türk«

Çeşitli fetvaları kapsayan eserin müellifi, telif edildiği yer ve tarih bilinmemektedir.21 1421 yılından daha önceleri yazıldığı tahmin edilmektedir. Tek yazma nüshası İstanbul Millet Kütüphanesi'nin Feyzullah Efendi Bölümü'nde 1046 numarada saklanmaktadır.

2.4.4. Kit≈bı Mukaddimei

Ebu'lLeysi's Semerkand«

Dinî konuları anlatan eser Esenbay b. Sudun tarafından istinsah edilmiştir.22 Tek yazma nüshası İstanbul Süleymaniye Kütüphanesi Ayasofya Bölümü'nde 1451 numarada saklanmaktadır.

2.4.5. Mukaddimetü'lGaznev« FN'lİb≈d≈t

Bu eser, Arapça bir fıkıh kitabında satır altı olarak tercüme edilmiştir.23 Tek yazma nüshası İstanbul Süleymaniye Kütüphanesi Reisü'l Küttap Efendi Bölümü'nde 398 numarada saklanmaktadır.

2.5. OkçulukBinicilik ve AtçılıkVeteriner Hekimliği İle İlgili Eserler24

Memlûk Kıpçakçasıyla yazılmış eserlerin en önemlilerini askerler için Farsçadan ve Arapçadan tercüme edilen furûsiyye kitapları oluşturmaktadır. Arapçada furûsiye askerlikle ilgili birçok bilgiyi kapsayan bir bilim dalını ifade etmektedir. Bu disiplin; bir asker için gerekli olan at bakımı, at

yetiştirilmesi, tedavileri konusundaki bilgileri, okyay, kılıç, süngü gibi silahları kullanma bilgilerini, çeşitli askerî oyun, taktik ve strateji bilgilerini ve bunların öğretilmesini kapsamaktadır. Memlûkler döneminden elimizde bulunan konuyla ilgili kitaplar, daha önce Arapça ve Farsça yazılmış önemli furûsiyye kitaplarının Memlûk Kıpçakçasına çevirileridir.

2.6. OkçulukBinicilik ile İlgili Eserler

2.6.1. Münyetü'lGuz≈t

Eserin mütercimi ile tercüme yeri ve yılı bilinmemektedir.25 1446 yılında istinsah edilmiştir. Dil özellikleri bakımından "Asıl Memlûk Kıpçakçası" grubuna girmektedir. Okçulukbiniciliğe dair altı fen ihtiva eden bu kıymetli dil yadigarının bilinen tek nüshası Topkapı Sarayı III. Ahmet Kütüphanesi'nde 3468 numarada kayıtlıdır.

2.6.2. Kit≈b fN İlmi'nNüşş≈b

Arapçadan Memlûk Kıpçakçasına tercüme edilen eserin mütercimi tercüme yeri ve tercüme tarihi bilinmemektedir.26 İki nüshası vardır. Birinci nüshası İstanbul Bayezid Umumî Kütüphanesi Veliyüddin Efendi Bölümü'nde 3176 numarada kayıtlı olan yazma 1b66a

varakları arasında bulunmaktadır. Bu nüsha dil özellikleri bakımından "OğuzKıpçak karışık diyalekti" grubuna bağlı "Kıpçak öğelerinin daha çok olduğu alt grup" içine girmektedir. İkinci nüshası Paris Bibliotheque Nationale, Suppl. turc 179, 99b143a'da muhafaza edilmektedir. Bu nüsha ise dil özellikleri bakımından "OğuzKıpçak karışık diyalekti" grubuna bağlı "Oğuzca (Türkmence) ögelerinin daha çok olduğu alt grup" içine girmektedir.

2.7. AtçılıkVeteriner Hekimliği ile İlgili Eserler

2.7.1. Baytaratü'lV≈zıh (BV)

Atçılık ve veteriner hekimliğine ait eserlerden biri olan BV, Baytara adlı Arapça bir kitaptan Memlûklerin hizmetinde padişah nedimi olan Tolu Beg'in emri ile tercüme edilmiştir.27 BV'nin mütercimi müstensihi ve tercüme yeri kaynaklardan ve eserden tespit edilememektedir. Eser on bölümden meydana gelmiştir. İki yazma nüshası bulunmaktadır. Birinci yazma İstanbul Topkapı Sarayı Revan Köşkü Kütüphanesi'nde 1695 numarada kayıtlıdır. Bu nüsha, dil özellikleri bakımından "Asıl Memlûk Kıpçakçası" grubuna giren Kıpçakça olarak adlandırdığımız nüshadır. Eserin ikinci yazması Paris, Bibliothèque Nationale Suplement. Turc. 179, 1b62a'da saklanmaktadır. Bu nüsha ise, Anadolu Türkçesi ögelerinin yoğun olduğu Oğuzca (Türkmence) olarak adlandırdığımız nüshadır.

2.7.2. Kit≈bü'l Hayl

MemlûkKıpçak döneminde atçılıkveteriner hekimliğine ait yazılmış diğer bir eser Kitabü'l Hayl'dır.28 Farsçadan tercüme edilmiş olan bu eserin mütercimi, tercüme yeri ve tarihi

bilinmemektedir. İki nüshası vardır. Birincisi, İstanbul Bayezid Umumî Kütüphanesi'nin Veliyüddin Efendi Bölümü'nde 3176 numarada kayıtlı olan yazmanın 66b102b yaprakları arasında bulunmaktadır. Bu yazma dil özellikleri bakımından OğuzKıpçak karışık diyalekt grubunun Kıpçak öğelerin daha çok olduğu birinci alt grubuna girmektedir. Eserin ikinci yazma nüshası Paris Bibliothethèque Nationale, Suppl. turc 179, 63b99a'da bulunmaktadır. Bu yazma ise dil özellikleri bakımından OğuzKıpçak karışık diyalekt grubunun Oğuzca (Türkmence) ögelerin daha çok olduğu ikinci alt grubuna girmektedir.

3. Ermeni Kıpçakçası

Ermeni kökenli Bagratid Devleti'nin XI. yüzyıl ortalarında Selçuklular tarafından yıkılmasından sonra bu bölgedeki Ermenilerin büyük bir kısmı Kırım'a göç etmiş ve uzun süre (13. ve 14. yüzyıllarda) Kıpçaklarla birlikte yaşamışlardır. Özellikle, Kıpçakların komşularıyla olan siyasî ve ekonomik ilişkilerinde onlara yardımcı olmuşlardır. Kendi yazılarını ve dinlerini korumakla birlikte Kıpçakların etkisiyle günlük konuşma ve kilise dili olarak Kıpçakçayı benimsemişlerdir. Bu arada, Kırım'daki Ermenilerin bir kısmı Polonya kralı Leous'un daveti üzerine 1280 yıllarında Batı Ukrayna'ya göç etmişlerdir.

Buradaki KamenezPodolsk şehirlerine yerleşenler "Polonyalı Ermeniler" olarak tanındılar. "Ermeni Kıpçakçası", Ukrayna'daki Ermenilerin kullandıkları Kıpçak diyalektine denilmektedir.

Ermeni Kıpçakçasından elimize geçmiş olan metinler Ermeni papazları tarafından 15591664 yılları arasında KamenezPodolsk şehri ile ilgili çeşitli anlaşmaları ve olayları anlatan resmi belgeler ve küçük sözlüklerdir. Bu saha Türkiye'de yeterince tanınıp bilinmemektedir. Yapılan araştırma ve incelemeler yabancı Türkologlar tarafından meydana getirilmiştir.

Ermeni Kıpçakçasıyla yazılmış metinlerde: kız>hız, küdegi>kiyöv, arıg>aruv gibi ünsüz değişmelerinin yanında, zaman zaman ünlü uyumunun bozulması gibi, görülen bazı özellikleri burada belirtebiliriz.

1 Caferoğlu 1943: 135.

2 Pritsak Çev: Özbilen 1995: 153169.

3 Arat 1953: 9899.

4 TekinÖlmez 1995: 32.

5 Bu bölümdeki bilgiler için: (Caferoğlu 1943, Eckmann Yay: Sertkaya 1996, Gabain Çev: Akalın 1988, Karamanlıoğlu 1963, 1989, 1994, Öztopçu 2000, Pritsak Çev: Akalın 1988a, 1988b, Toparlı 1989, 1992, 1993, Uğurlu 1999) çalışmalardan yararlanılmıştır.

6 CC'nin dışında sadece 17 kelimeden oluşan küçük bir sözlük mahiyetindeki Kumanca Kelime Listesi bozkır Kıpçaklarından bize intikal etmiştir. CC'den eski olduğu düşünülen bu küçük sözlü yaklaşık 1538 yılında derlenmiş olup Moskova Dış İşleri Bakanlığı Kitaplığının ana arşivinde saklanmaktadır. Rus harfleriyle tespit edilmiştir, Jireçeks 1889.

7 Kaynaklarda CC'nin tek nüshası olduğu belirtilmiştir. Uluslararası Türk Dili Kongresi'ne sunulan bir bildiride, CC'nin Floransa Laurenzia Kütüphanesi'nde bulunan diğer bir kopyası hakkında bilgi verilmektedir. Gallotto 1996: 267271. Ms Ashburnham 1584 seri numarası ile kayıtlı bu nüsha CC'nin eksik ve yalnız "İtalyan Bölümü" denilen birinci bölümünü ihtiva etmektedir. 1824 yılında kopya edilmiş ve CC'nin Klaproth tarafından yapılan ilk yayınına temel teşkil etmiştir.

8 Klaproth 1828, Kuun 1880, Grönbech 1936, 1942, Grönbech Çev: Aytaç 1992, Drimba 2000.

9 Halasi Kun 1941: 8083.

10 Eckmann Yay: Sertkaya 1996: 5266, 6773.

11 Yayınları: Selânikli Mustafa Efendi 1891, Caferoğlu 1931, Ermers 1999. Son olarak, eserin sözlük ve gramer kısımlarındaki fiil malzemesi üzerine yapılan doktora tezi yayımlanmıştır. Özyetgin 2001.

12 Yayınları: Houtsma 1894, Kurışjanov 1970, Toparlı ÇögenliYanık 2000.

13 Yayınları: Tıpkıbasımı Halasi Kun 1942, diğerleri: Atalay 1945, FazılovZiyayeva 1978.

14 Yayını: Zajaczkowski 1954 ve 1958.

15 Yayınları: Bilge 1928, Telegdi 1937, Toparlı 1993, ToparlıÇögenliYanık 1999.

16 Yayınları: Zajaczkowki 1965, 1968, 1969, Toparlı 1991.

17 Berta 1996.

18 Yayınları: Bodrogligeti 1969, Nadjip 1975, Karamanlıoğlu 1978.

19 Yayını Toparlı 1992.

20 Toparlı 1993 çalışmasında metnin şekil bilgisi özelliklerini işlemiştir.

21 Ağar 1989 üzerinde doktora tezi hazırlamıştır.

22 Yayınları: Zajaczkowki 1959, 1962, Toparlı 1989.

23 Talân 1987.

24 Yalnız bu bölümde, daha önce yapılmış bazı mezuniyet tezleri dipnot olarak gösterilmiş ve kaynaklar listesine alınmıştır.

25 Yayınları: Uğurlu 1987, Öztopçu 1989.

26 Yayınları Zajackowski 1956, Büngül 1944, Altınay 19601961, Şirin 1989, Öztopçu 1990.

27 Yayınları Nissman 1968, Ağar 1986, Özgür 1988, 1994. Bunların yanında BV'yle ilgili iki makaleyi Bodrogligeti 1975, Öztopçu 2000 ve veteriner hekimliği konusunda Türkçe yazılmış el yazmalarının ayrıntılı dökümünü veren yayımlanmış bir bildiriyi de burada belirtmek istiyoruz. Şen 1995.

28 Yayınları: Büngül 1944, Çotuksöken 1970, Öztopçu 1971, Şirin 1989, Öztopçu 1993.

Ağar, Mehmet E. (1986); Baytaratü'lVâzıh (İncelemeMetinİndeks); Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi).

, (1989); Kitâbu fi'lFıkh biLisânı Türkî. Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayımlanmamış Doktora Tezi).

Altınay, Aysel, (196061); Kitab Fi İlmi'nNüşşab Dil Araştırmaları. İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi (Yayımlanmamış Mezuniyet Tezi).

Arat, Reşit Rahmeti; (1953); Türk Şivelerinin Tasnifi. Cilt X'dan ayrı basım, İstanbul: Osman Yalçın Matbaası.

Atalay, Besim; (1945); EtTuhfetüzZekiyye fîlLûgatitTürkiyye. İstanbul: TDK.

Berta, Árpád; (1996); Deverbale Wortbildung im MittelkiptschakischTürkischen. Wiesbaden: Harrasowitz. Verlag.

Bilge, Rifat; (1828); ElKavaninü'l Külliye Li Zabtı'l Lugati't Türkiyye. İstanbul: Evkaf Matbaası.

Bodrogligeti, Andras; (1969); A Fourteenth Century Turkic Translation of Sâdî's Gulistân. Budapest: Akadèmiai Kiadó.

, (1975); "The Medical Terminology in the Kitâb Baytarat alVâzıh, A Fourteenth Century MamlukKipchak Treatise on Veterinary Medicine". Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi. 21, 115125.

Büngül N. R; (1944); Hülâsa. Konya: Ülkü Basımevi.

, (1994); KitabıRiyazatiHayil. Konya: Ülkübasımevi.

Caferoğlu, Ahmet. (1931); Kitâb alİdrâk liLisân alAtrâk. İstanbul: Evkaf Matbaası.

, (1943); Türk Dili Tarihi Notları II. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Yayını.

Çotuksöken, Yusuf; (1970); Kitabu fi RiyazatiHayil (MetinİndeKs); İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi (Mezuniyet Tezi).

Drimba, V. Vladimir; (2000); Codex Cumanicus: Edition diplomatique avec Facsimilès. Bucarest: Editura Enciclepedia.

Eckmann, János; (1986); Harezm, Kıpçak ve Çağatay Türkçesi Üzerine Araştırmalar. (Haz. Sertkaya, O. F.), Ankara: TDK Yay.

Ermes, Robert; (1999); Arabic Grammars of Türkic. Leiden: Brill.

Fazılov, E. İ; Ziyayeva, M. T. (1978); İzıskannıy dar Tyurkskomu Yazıku. Taşkent: Fan.

Gabaın, A von; (1988); “Codex Cumanicus’un Dili”. Tarihî Türk Şiveleri. (Çev: Akalın M.), Ankara: TKAE Yay, 67109.

Gallotta, Aldo; (1996); “Codex Cumanicus’un Yeni Bir Nüshası”. Uluslararası Türk Dili Kurultayı (26 Eylül 19921 Ekim 1992), 267271.

Grønbech, K.; (1936); Codex Cumanicus Cod. Marc. lat. DXLIX in Faksimile herausgegeben mit einer Einleitung. Kopenhagen: Monumenta Linguarum Asiae Maioris I.

, (1942); Komanisches Wörterbuch. Türkischer Wortindex zu Codex Cumanicus. Kopenhagen: Einer Munksgaard.

, (1992); Kuman Lehçesi Sözlüğü. (Çev. Aytaç, K.), Ankara: Kültür Bakanlığı Yay.

Halasi Kun, Tibor; (1941); “Die Mameluk Kiptschakischen”. KCsA III, 1. 8083.

, (1942); La Langue des Kiptchaks d’après un manuscrit arabe d’İstanbul. Reproduction phototypique. Budapest: Bibliotheca Orientalis Hungarica.

Houtsma, Martinus Th.; (1894); Ein türkischarabisches Glossar nach der einer Leidener Handschrift. Leiden.

Jireçeks (1889); “Eine Bemerkungen über die Ueberreste der Petschenegen und Kumanen”, In Sitzber. Kgl. Böhm. Gesellsch. der Wissenschaften, Phil. Hist. Philol. Cl, pp. 3ff.

Karamanlıoğlu, Ali; (1963); “Kıpçaklar ve Kıpçak Türkçesi” TDED. XII, 175183.

, (1989); Gülistan Tercümesi. Ankara: TDK Yay.

, (1994); Kıpçak Türkçesi Grameri. Ankara: TDK Yay.

Klaproth, M. J. (1828); “Vocabulaire latin, persan et coman de la bibliothèque de Francesco Petrarcha”. Mém. Relat. Al’ Asie III.

Kurışjanov, Abjan K.; (1970); İssledovanie po Leksike Starokipçakskogo Pis’mennogo Pamyatnika XIII v, TyurkskoArabskogo Slovarya. AlmaAta.

Kuun, Geza; (1880); Codex bibliothecae ad templum divi Marci Venetiarum, Primum ex integro edidit, prolegomenis notis et compluribus glossariis instruxit codex. Budapestini.

Nadjip, Emir N.; (1975); Tyurkoyazıçnıy Pamyatnik XIV veka “Gulistan” Seyfa Sarai i: Yego Yazık. Alma Ata.

Nissman, David; (1969); A Study of a Language and Orthography of the Mamlukes of Egypt Based on the Kitâb Baytarati’lWâdih. Columbia University (Doktora Tezi).

Özgür, Can. (1988); Baytaratü’lVâzıh (MetinİndeksI); İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi).

, (1994); Baytaratü’lVâzıh’ın Kıpçakça ve Türkmence Yazmalarına Göre Kıpçakçanın Oğuzcalaşması (Türkmenceleşmesi) Üzerine Bir Dil Araştırması. İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayımlanmamış Doktora Tezi).

Öztopçu, Kurtuluş; (1971); KitâbıRiyâzetü’lHayl’in Gramer Husûsiyetleri. İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi (Mezuniyet Tezi).

, (1993); “A FourteenthCentury Mamluk Kipchak Troeatise on Veterinary Sciences: Kitâb fîRiyâzeti’lHayl”, Türklük Bilgisi Araştırmaları, 17, 153170.

, (1989); Munyatu’lGhuzât, A 14 th. Century MamlukKipchak Military Treatise. Sources of Oriental Languages&Literatures 13. Cambridge, Mass: Harvard University Publisher.

, (1990); “A MamlukKipchak Manual from the 14 th Century: Kitâb fî’ilmi’nnuşşâb” Rocznik Orientalistyczny. 47/1 563.

, (2000); “Memlûk Kıpçakçasıyla Yazılmış Bir Atçılık Risâlesi: Kitâb Baytaratu’lVâzih (Paris Nüshası) ”. Türklük Bilgisi Araştırmaları 24/11 189229.

Özyetgin, A. M.; (2001); Ebû Hayyân Kitâbu’lİdrâk li Lisâni’lEtrâk. Fiil: TarihîKarşılaştırmalı Bir Gramer ve Sözlük Denemesi. Ankara: Köksav Yay.

Pritsak, Omeljan; (1988); “Ermeni Kıpçakçası” Tarihî Türk Şiveleri (Çev. Akalın M.), Ankara: TKAE Yay, 123132.

, (1988); “Kıpçakça” Tarihî Türk Şiveleri (Çev. Akalın M.), Ankara: TKAE Yay, 111122.

, (1995); “Polovetsler ve Ruslar” (Çev. Özbilen, E. B.), İstanbul: TDA. 94, 153169.

Selânikli Mustafa Efendi; (1891); Kitâb alİdrâk liLisân alAtrâk. İstanbul: Matbaai Ámire.

Şen Mesut; (1995); “Baytarnameler”. Türk Kültüründe At ve Çağdaş Atçılık. (Yayın: GürsoyNaskali, Emine), 177263. İstanbul: Türkiye Jokey Kulübü.

Şirin, Recep; (1989); Kitâb fî Riyâzâti’lHayl, Kitâb fî İlmi’n Nüşşâb, Atatürk Üniversitesi (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi).

Talân, Jale; (1987); Mukaddimetü’lGaznevî Fi’lİbâdât, Ziyâu’lManevî. Ankara Üniversitesi (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi).

Tekin, T. Ölmez, M.; (1995); Türk Dilleri. Les Langues Turques. Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları.

Telegdi, Szigmund; (1937); “Eine türkische Grammatik in arabischer Sprache aus dem XV. Jhdt. ” Körösi Csomo Archivum. c. 1, 282326.

Toparlı, R. Çögenli, M. S. Yanık, N. H. (1999); ElKavâninü’l Külliye liZabti’lLugâti’t Türkiyye. Ankara: TDK Yay.

, (2000); Kitâbı Mecmûı Tercümânı Türkî ve Acemî ve Mugalî. Ankara: TDK Yay.

Toparlı, Recep; (1989); Kıpçak Türkçesi. Erzurum.

, (1989); Kitâbı Mukaddimei Ebu’l Leysi’sSemerkandîTranskripsiyonlu MetinİndeksOrijinal Metin. Erzurum.

, (1991); EdDurretü’l Mudiyye fi’lLugati’tTürkiyye. Erzurum.

, (1992); İrşâdü’l Mülûk ve’sSelâtîn. Ankara: TDK Yay.

, (1993); Kıpçak Türkçesi Sözlüğü. Erzurum.

, (1993); ElKavâninü’l Külliye li Zabti’lLugâti’t Türkiyye. Erzurum.

, (1993); Kitâb Fi’lFıkhŞekil Bilgisi ÖzellikleriÖrnek Metin. Erzurum. Uğurlu, Mustafa. (1987); Münyetü’l Guzât. Ankara: Kültür ve Turizm Bak. Yay.

, (1999); Memlûk Türkçesinde ZarfFiilli Parçaları Dizimi. Ankara: TDK Yay. Zajackowski, Ananiasz. (1954); Vocabulaire arabe kiptchak de l’époque de l’État Mamelouk. Bulgat alMustâg fî Lugat at Turk walqifçâg. IIème partie. Le verbe. Warszawa.

, (1956); “MameluckoTurecko wersja Arabskiego tractatu o lucznictwie z. XIVw”. Rocznik Orientalistyczny. 20, 139261.

, (1958); Vocabulaire arabekiptchak de l’époque de l’État Mamelouk. Bulgat alMustâq fî lugat at Turk walqifçâq. Lere partie. Le nom. Warszawa.

, (1959); “MameluckoKipzacki Przeklad Arabskiego Traktatu Mukaddima Abou’lLait as Samarkandi” Rocznik Orientalistyczny. 23/1, 7399.

, (1962); Le Traite Arabe, Mukaddima d’Abou’lLait asSamarkandi en version MameloukKiptchak. Warszawa.

, (1965); “Chapitres choisis du Vocabulaire arabeKiptchak’adDurrat al mudî’a fîllugat at turkîya” Rocznik Orientalistyczny. 29/1, 3998; 29/2, 67116.

, (1968); “Material Kolokwialny arabskogokipczacki w Slowniku’adDurrat alMudî’a fîllugat atturkîya” Rocznik Orientalistyczny. 31, 71115.

, (1969); “Chapitres choisis du Vocabulaire arabeKiptchak‘adDurrat almudî’a fîllugat at turkîya” Rocznik Orientalistyczny. 32/2, 1962.